

[2–2020]

history – theory – criticism

dějiny–teorie–kritika

[2-2020]

Fakulta
humanitních
studií UK

Faculty
of Humanities,
Charles University

Obsah | Contents

Editorial – Critical History Writing and the ‘Other’ Europe 185

1. Studie a eseje | Studies and Essays

PAVEL BALOUN, JAROMÍR MRŇKA – „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány“. Příspěvek k výzkumu politiky a praxe kriminalizace „práce se štitícího“ obyvatelstva za druhé republiky a protektorátu (1938–1942)
‘Camps for Scoundrels, Layabouts, and Gypsies.’ Contribution to Research into the Policy and Practice of Criminalisation of ‘Work-Shy’ Population During the Second Czechoslovak Republic and the Protectorate (1938–1942) 191

JAKUB STŘELEC – Genealogie socialistické subjektivity? Přístup k dějinám psy-disciplín v Evropě po roce 1945 v soudobé historiografii a sociologii
A Genealogy of the Socialist Self? The Approach to the History of Psy-Sciences in Europe after 1945 in Contemporary Historiography and Sociology 222

JAN SEIDL – Kouzlo starých pohlednic. Ke kritické metodologii interpretace populárního historiografického žánru
The Appeal of Old Postcards. Towards a Critical Methodology of Interpreting a Popular Historiographic Genre 245

2. Diskuse a rozepře | Discussions and Disputes

PAVEL HIML – Where Does the West End? On Writing History, Catching Up, and Self-Awareness
Kde končí Západ? O psaní dějin, dohánění a sebevědomí 277

3. Recenze a reflexe | Reviews and Reflections

MARTIN NODL, MICHAELA ANTONÍN MALANÍKOVÁ, BEATA MOŽEJKO (edd.) – *Středověké město: politické proměny a sociální inovace* (Kajetán Holeček) 301

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK – *Duchové dějiny v kontextu české a evropské historiografie 19. a 20. století* (Miroslav Beneš) 306

MICHAL KOPEČEK (ed.) – <i>Architekti dloubé změny. Expertní kořeny post-socialismu v Československu</i> ; VÍTĚZSLAV SOMMER a kol. – <i>Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu 1956–1989</i> (Ondřej Holub)	309
ELENA MANNOVÁ – <i>Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska</i> (Matej Ivančík)	316
ADAM HUDEK, MICHAL KOPEČEK, JAN MERVART (edd.) – <i>Čechoslovakismus</i> (Jakub Vřba)	323
Editorial Note	331
Upozornění redakce	333

GENEALOGIE SOCIALISTICKÉ SUBJEKTIVITY? PŘÍSTUP K DĚJINÁM PSY-DISCIPLÍN V EVROPĚ PO ROCE 1945 V SOUDOBÉ HISTORIOGRAFII A SOCIOLOGII¹

Jakub Střelec

Genealogy of the Socialist Self? An Approach Towards the History of Psy-Sciences in Europe after 1945 in Contemporary Historiography and Sociology

This article explores scholarly literature dealing with the history of psy-sciences in Europe after 1945. It is interested, primarily, in historical and sociological research based on Michel Foucault's genealogy of the self. The main aim of this article is to provide insights into current discussions in the history of psy-sciences in Europe after 1945, and to outline possible research themes in the history of psy-sciences in Czechoslovakia between 1948 and 1989. In order to do so, this article is structured as follows: the first part introduces research dealing with the relation between psy-sciences and neoliberalism in Western Europe; the second part analyses research focusing on the shaping of the socialist self in the Eastern Bloc; the third part introduces new studies in the history of psy-sciences that use the methodology of the material turn in their analysis. In conclusion, this article argues that the history of psy-sciences can contribute to the research about communist Czechoslovakia with several new research topics.

Keywords: psy-sciences; historiography; sociology; genealogy of the self

1 Tato práce byla podpořena Grantovou agenturou Univerzity Karlovy (GA UK) v rámci projektu č. 164119 „Jak vyléčit válku? Vývoj psychiatrického vědění a jeho vlivu na utváření sociálních norem v Evropě mez léty 1945 až 1968“.

Jakub Střelec is an associated doctoral student at the French Centre of Research in Social Sciences (CEFRES), Prague, Czech Republic. As a doctoral student he is also affiliated with the Faculty of Social Sciences of the Charles University, Prague, Czech Republic. jakub.strelec@fsv.cuni.cz

Jedním z důležitých badatelských problémů soudobé historie a sociologie je vliv tzv. psy-disciplín (vědní obory zabývající se lidským chováním a duševním zdravím jako psychologie, psychiatrie, psychoterapie apod.)² na formování subjektivity³ člověka v kontextu utváření moderního státu a vývoje expertního vědění. Takovýto typ bádání vychází především z genealogie lidské subjektivity, výzkumného projektu Michela Foucaulta, který se zaměřoval na analýzu historicky podmíněných „způsobů, jimiž jsou v naší kultuře lidské bytosti přetvářeny v subjekt“.⁴ Foucault kladl důraz nejen na to, jak je člověk v moderních společnostech uchopován vědeckým diskurzem a politickou mocí, ale také jak se učí chápat sebe sama prostřednictvím různých etických a morálních pravidel. Subjektivita tak není v jeho pracích brána jako nehybná a předem ustanovená entita, ale spíše jako průsečík různých společenských, kulturních a politických strategií a mocenských vztahů, jež mají flexibilní charakter. Ačkoli se Foucault zaměřoval primárně na období Francie 18. až 19. století, badatelský projekt genealogie lidské subjektivity začal být v posledních dekádách reflektován i při výzkumu soudobých evropských dějin po roce 1945. Rozvinutí tohoto badatelského pole se ale často vztahovalo pouze k dějinám liberálních států v západní Evropě.⁵ V tomto bádání

- 2 Anglický pojem *psy-sciences* nebo *psy-disciplines* v tomto textu bude překládán jako psy-disciplíny.
- 3 Anglický pojem *self* v tomto textu bude překládán jako subjektivita.
- 4 MICHEL FOUCAULT, *Myslení vnějšku*, Praha 1996, s. 195.
- 5 *Engineering Society. The Role of the Human and Social Sciences in Modern Societies, 1880–1980*, (edd.) KERSTIN BRÜCKWEHR, DIRK SCHUMANN, RICHARD F. WETZELL, BENJAMIN ZIEMANN, London 2012; *The Self as Project: Politics and the Human Sciences in the Twentieth Century*, (edd.) GREG EGHIGIAN, ANDREAS KILLEN, CHRISTINE LUENBERGER, Chicago 2007; MICHEL FOUCAULT, *Dějiny sexuality I. Vůle k vědění*, Praha 1999; TÝŽ, *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*, Praha 2000; TÝŽ, *Dějiny sexuality II. Užívání slasti*, Praha 2003; TÝŽ, *Dějiny sexuality III. Péče o sebe*, Praha 2003; *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, (edd.) LUTHER H. MARTIN, HUCK GUTMAN, Amherst (Mass.) 1988; *Health and Citizenship: Political Cultures of Health in Modern Europe*, (edd.) FRANK HUISMAN, HARRY OOSTERHUIS, London 2014; NIKOLAS ROSE, *Engineering the Human Soul: Analyzing Psychological Expertise*, Science in Context 5/1992, s. 351–399; TÝŽ, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London 1989; TÝŽ, *Inventing Ourselves: Psychology, Power and Personhood*, Cambridge 1996.

se prosadila především teze o „psychologizaci“ lidské subjektivity, podle které navyšující se přítomnost psy-disciplín v různých sférách lidského života – na pracovišti, ve škole, v rodině nebo v intimním životě – umožnila kompatibilitu (neo)liberálního způsobu vládnutí s představami lidí o svobodě, seberealizaci a autonomii, které tvořily zároveň základní kameny psychologického vědění.⁶ Psy-disciplíny v této výzkumné perspektivě nebyly vnímány jako „ideologické“ nástroje, jež by stály mimo společenský a politický život, ale představovaly spíše inherentní součást poválečných společností, které se v kombinaci s politickou mocí aktivně podílely na utváření moderní subjektivity lidí.

Akademická debata na téma, zda lze hovořit o nějaké specifické formě „socialistické“ subjektivity, jež by odpovídala formám socialistického způsobu vládnutí ve státech východního bloku, je stále spíše na začátku. Jako jeden z prvních začal tuto problematiku zčásti zpracovávat historik Jochen Hellbeck, který se zaměřil na analýzu vnitřního světa lidí ve stalinském Rusku na základě rozboru jejich osobních deníků.⁷ Z novějších prací, jež by se soustředily na vztah psy-disciplín a subjektivity jedinců v komunistických diktaturách, lze zmínit především texty historika Grega Eghigiana,⁸ jenž se zaměřoval na vliv forenzní psychiatrie a psychologie na utváření představ o „deviantním“ a „sociálním“ kriminálním chování v Německé demokratické republice. Historička Ana Antić zase zkoumala postavení psy-disciplín v socialistické Jugoslávii a poukazovala na to, že představitelé jugoslávské psychoanalýzy a psychoterapie se pokoušeli utvořit vlastní teorie lidské subjektivity, jež měla představovat alternativu vůči stalinskému/kolektivistickému i západnímu/liberálnímu pojetí člověka.⁹

V českém prostředí po dlouhou dobu byly dějiny psychiatrie a příbuzných oborů vnímány buď jako historie velkých jmen oboru psaná samotnými lékaři,¹⁰

6 N. ROSE, *Engineering the Human Soul*, s. 366–368.

7 JOCHEN HELLBECK, *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*, Cambridge (Mass.) 2009.

8 GREG EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self: East German Forensic Psychology and its Deviants, 1945–1975*, *German History* 22/2004, s. 181–204; TÝŽ, *The Corrigible and the Incurrigible: Science, Medicine, and the Convict in Twentieth-Century Germany*, Ann Arbor 2015.

9 ANA ANTIĆ, *The Pedagogy of Workers' Self-Management: Terror, Therapy, and Reform Communism in Yugoslavia after the Tito-Stalin Split*, *Journal of Social History* 50/2016, s. 179–203; TÝŽ, *Raising a True Socialist Individual: Yugoslav Psychoanalysis and the Creation of Democratic Marxist Citizens*, *Social History* 44/2019, s. 86–115.

10 EUGEN VENCOVSKÝ, *Čtení o psychiatrii*, Praha 1983; TÝŽ, *Sto let české psychiatrické kliniky: 1886–1986*, Praha 1987; EUGEN VENCOVSKÝ, JAROSLAV SLÍPKA, *Psychiatrie dávných věků: od Hippokrata k Pinelovi*, Praha 1996.

nebo představovaly pouze okrajovou záležitost zájmu historiků.¹¹ Při zkoumání dějin státního socialismu v Československu však v nedávné době vznikly dva výzkumné proudy, které se tématy dějin psy-disciplín částečně zabývaly: za prvé, výzkum utváření genderové kultury za socialismu, reprezentované sborníkem *Vyvolastněný hlas*.¹² Do tohoto bádání lze zařadit i práce Kateřiny Liškové o dějinách sexuality v komunistickém Československu, která se asi nejvíce metodologicky inspirovala projektem genealogie lidské subjektivity.¹³ Za druhé, výzkum expertních kultur a jejich vlivu na vývoj společnosti,¹⁴ jehož součástí byla i práce k dějinám psychoterapie po roce 1968 od Adély Gjuričové.¹⁵ Foucaultovskou perspektivu také přijali za svou historici Jan Randák a Marek Fapšo, kteří se ve svých textech zabývali vývojem tělovýchovy nebo socialistické defektologie v Československu v 50. letech.¹⁶ Problematikou utváření obrazů „nového socialistického člověka“ se zabývala ve svých textech rovněž historička Denisa Nečasová.¹⁷

Cílem této studie je představit hlavní práce v oblasti historie a sociologie lidské subjektivity, které se zabývají rolí psy-disciplín v liberálně demokratických společnostech v Evropě po roce 1945, a prozkoumat možnosti a limity využití genealogické perspektivy při výzkumu dějin psy-disciplín v komunistických

11 JAN TESAŘ, *Zamčená diagnóza*, Praha 2003.

12 *The Politics of Gender Culture under State Socialism. An Expropriated Voice*, (edd.) HANA HAVELKOVÁ, LIBORA OATES-INDRUCHOVÁ, London-New York 2014. V češtině doplněné vydání: *Vyvolastněný hlas: proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*, (edd.) HANA HAVELKOVÁ, LIBORA OATES-INDRUCHOVÁ, Praha 2015.

13 KATEŘINA LIŠKOVÁ, 'Now You See Them, Now You Don't'. *Sexual Deviants and Sexological Expertise in Communist Czechoslovakia*, *History of the Human Sciences* 29/2016, s. 49–74; TÁŽ, *Sex under Socialism: from Emancipation of Women to Normalized Families in Czechoslovakia*, *Sexualities* 19/2016, s. 211–235; TÁŽ, *Sexual Liberation, Socialist Style: Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989*, Cambridge 2018.

14 *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, (ed.) MICHAL KOPEČEK, Praha 2019; VÍTĚZSLAV SOMMER a kol., *Řídit socialismus jako firmu. Proměny technokratického vládnutí v Československu 1956–1989*, Praha 2019.

15 ADÉLA GJURIČOVÁ, *Proměna socialistického člověka v liberální individuum? Psychoterapie v Československu po roce 1968*, in: *Architekti dlouhé změny*, s. 185–206.

16 JAN RANDÁK, *Defektní a přece socialističtí? O normalitě žáků zvláštních škol v počátcích československé komunistické diktatury*, *Historie – otázky – problémy* 10/2018, s. 44–59; JAN RANDÁK, MAREK FAPŠO, *Dobré osvícenství – špatný stalinismus? Komparace na poli tělesné výchovy*, *Historie – otázky – problémy* 10/2018, s. 85–104. V těchto textech sledují především linii vytyčenou Foucaultem v publikaci *Dohlížet a tratat* s cílem zkoumat vliv disciplinační moci na lidská těla.

17 DENISA NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018. Tato perspektiva byla dále prohloubena ve sborníku *Svědnost sociálního experimentu: Nový člověk 20. století*, (edd.) JIŘÍ HANUŠ, LUKÁŠ FASORA, DENISA NEČASOVÁ, Praha 2018.

diktaturách východního bloku. Dosavadní výzkum, který se inspiroval genealogickým bádáním, se především pokoušel využít některé teze o „psychologizaci“ lidské subjektivity i při popisu role psy-disciplín v komunistických diktaturách. Nejnovější práce z politických nebo sociálních dějin ale ukázaly, že je problematické studovat působení „socialistických“ psy-disciplín za pomoci pojmového aparátu, který byl primárně vytvořen ke studiu liberálně demokratických společností. Domnívám se tak, že uplatnění genealogické perspektivy při výzkumu psy-disciplín v komunistických diktaturách může být produktivní, pokud bude vycházet ze specifických politických a společenských podmínek státně socialistických režimů. V takovém případě projekt genealogie lidské subjektivity představuje novou výzvu k formulaci vlastního konceptu působení psy-disciplín ve svébytné „socialistické governmentalitě“. ¹⁸ Takový typ výzkumu by zároveň kladl větší důraz na analýzu vztahu vědění psy-expertů a politické moci v různých sférách společenského života.

Jako úvodní krok v tomto procesu navrhuji zmapovat dosavadní historiografickou produkci soudobých dějin psy-disciplín a v návaznosti na tyto trendy představit některá badatelská témata pro výzkum dějin československých psy-disciplín po roce 1948, kde by se perspektiva genealogie lidské subjektivity mohla uplatnit. Za tímto účelem bude tato studie postupovat ve čtyřech krocích: (a) představení konceptu genealogie lidské subjektivity v textech Michela Foucaulta a jeho následné použití při analýze vlivu psy-disciplín na utváření (neo)liberálního stylu vládnutí v západní Evropě; (b) analýza soudobé historiografie, jež se zaměřuje na sociální a kulturní dějiny psy-disciplín v komunistické Evropě; (c) představení tzv. materiálního obratu v historiografii jako doplňku genealogické metody a prvních textů ze soudobých dějin psy-disciplín, které z této perspektivy vycházejí; (d) vytyčení možných badatelských směrů při zkoumání dějin psy-disciplín v Československu v letech 1948–1989.

Subjektivita a liberalismus jako projekt evropské modernizace: Weber, Foucault a Rose

Již Max Weber ve svém klasickém textu *Protestantská etika a duch kapitalismu* analyzoval předpoklady vzniku kapitalismu, které byly podle něj ovlivně-

18 Foucaultovskou perspektivu se snažil především uplatnit ve svých textech například G. EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self; The Self as Project*, (edd.) G. EGHIGIAN, A. KILLEN, C. LUENBERGER. Otázky role psy-disciplín v utváření „socialistické“ subjektivity se dotkl také N. ROSE, *Engineering the Human Soul*, s. 367. V českém prostředí pak tento přístup zvolila zvláště K. LIŠKOVÁ, *Sex under Socialism*.

ny sedimenty kulturních vzorců vycházejících z protestantské etiky.¹⁹ Weber tak poukazoval na to, že na rozvoji tzv. ducha kapitalismu, specifického systému životních hodnot a přesvědčení, se podílely také vzorce chování vycházející z protestantského učení. Zásadní roli při utváření ducha kapitalismu hrály podle Webera zejména aspekty luteránského konceptu práce a kalvinistického pojetí askeze. Weber dále argumentoval, že kombinace limitované možnosti konzumu s morální povinností starat se a rozmnožovat majetek vedla ke vzniku moderního kapitalismu právě v protestantských zemích. V jeho koncepci tak lze vidět, že vznik kapitalismu nebyl ovlivněn pouze technologickými novinkami nebo proměnami hospodářské struktury, ale že vycházel z nového typu chování, podle kterého práce a akumulace kapitálu se stávaly etickou maximou života jedince. Proto kladl důraz především na reflexi náboženské teorie jako společenské praxe, která ovlivňovala chování aktérů. Lze si tak všimnout určité podobnosti mezi Weberovou analýzou vzniku ducha kapitalismu a Foucaultovým projektem genealogie subjektivity – zvláště při jeho analýze antické etiky.²⁰

Vzestup popularity Foucaultových teorií v poslední třetině minulého století souvisel také s proměnami výzkumného paradigmatu ve společenských vědách: dosavadní dominantní výkladové rámce inspirované marxismem nebo strukturalismem se od 70. a 80. let minulého století ocitly pod palbou kritiky nových přístupů vycházejících z kulturní antropologie nebo lingvistiky. Foucaultovy práce, vedle textů Pierra Bourdieho, Haydena Whitea nebo Cliforda Geertze, tak formovaly nový výzkumný prostor tzv. kulturního obratu ve společenských vědách.²¹ Foucault všeobecně koncipoval svůj genealogický projekt ve dvou rovinách: formování člověka jako objektu disciplinační moci²² a formování

19 MAX WEBER, *Protestantská etika a duch kapitalismu*, in: Týž, *Metodologie, sociologie a politika*, Praha 1998, s. 185–226.

20 U Webera se vyskytuje pojem *Lebensführung*, překládaný jako „způsob života“ (M. WEBER, *Protestantská etika*, s. 186). Foucaultův způsob uvažování nad moderním vládnutím a konceptem moci se také někdy označuje jako „the conduct of conduct“ (GRAHAM BURCHELL, GORDON COLIN, PETER MILLER, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago 1991, s. 2). V obou případech tak lze vidět zájem o analýzu vztahu moderního vládnutí a lidského jednání. K detailnímu porovnání Webera a Foucaulta, především ke konceptu governmentality, dále doporučuji GORDON COLIN, *The Soul of the Citizen: Max Weber and Michel Foucault on Rationality and Government*, in: Max Weber, *Rationality and Modernity*, (edd.) Sam Whimster, Scott Lash, London 1987, s. 283–316.

21 K „novým kulturním dějinám“ více *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, (edd.) VICTORIA E. BONELL, LYNN HUNT, Berkeley-Los Angeles-London 1999.

22 M. FOUCAULT, *Dohlížet a trestat*.

lidské subjektivity prostřednictvím „technik já“.²³ Obě tyto roviny byly zastřešeny konceptem „biomoci“ jako inherentního principu moderních evropských společností. Foucault se navíc snažil přímo nabourat některé klasické narativy historické vědy založené na představě o dějinném pokroku nebo vnímání historie jako postupného a lineárního vývoje.²⁴ Genealogie se tak stala metodou, která měla na místo zkoumání původu a „skryté“ podstaty věcí poukázat na to, že lidská kapacita jednat byla často výsledkem působení různých mocenských vztahů. Obraz výzkumu společnosti se tak měl změnit z horizontální na vertikální úroveň.²⁵ Navíc Foucault nevnímal moc v tradičním slova smyslu jako schopnost fyzicky ničit věci nebo ovládat lidi (tu nazýval „kapacity“), ale spíše jako vztahovou záležitost, do které jsou všichni zapojeni.²⁶ Předmětem genealogické analýzy tak byly u Foucaulta mocenské vztahy, které představovaly soubor způsobu jednání, jež působí na jednání ostatních. Takové mocenské vztahy strukturovaly celou škálu dalších budoucích reakcí.²⁷ Jak Foucault zdůrazňoval, takto pojatý koncept mocenských vztahů vycházel ze specifického způsobu řízení společnosti, který se ustanovoval od konce 16. století v západní Evropě a který označoval pojmem „governmentalita“.²⁸

Zároveň vedle tohoto typu technologie moci, který se zaměřoval především na jednotlivce, Foucault poukazoval na to, že s demografickým boomem i rozmachem nových ekonomických směrů v západní Evropě v 18. a 19. století se vytvořil další typ moci, tzv. biomoci. Ta si kladla za cíl především regulovat populaci, do popředí zájmu se tak dostával člověk jako druh namísto jedince a jeho těla. Právě faktory jako úmrtnost, délka života, zdraví či průčeschnost obyvatelstva začaly hrát čím dál důležitější roli v rozvíjejícím se prostředí kapitalismu v Evropě. Z toho důvodu se státní politika zaměřovala na utváření různých mechanismů populační regulace, které měly za cíl v konečném důsledku „maximalizovat“ potenciál života, zvýšit produktivitu obyvatelstva a zajistit mu dostatečnou ochranu.²⁹ Ve Foucaultově konceptu moci tak lze rozeznat dvě roviny analýzy „tělo –

23 M. FOUCAULT, *Dějiny sexuality I.*; TÝŽ, *Dějiny sexuality II.*; TÝŽ, *Dějiny sexuality III.*

24 PAUL RABINOW, HERBERT DREYFUS, *Michel Foucault. Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*, Praha 2010, s. 178.

25 P. RABINOW, H. DREYFUS, *Michel Foucault*, s. 175.

26 MICHEL FOUCAULT, *Subjekt a moc*, in: P. Rabinow, H. Dreyfus, Michel Foucault, s. 324.

27 M. FOUCAULT, *Subjekt a moc*, s. 328.

28 M. FOUCAULT, *Subjekt a moc*, s. 329.

29 DANIELA TINKOVÁ, *Biomoc a „politická anatomie lidského a společenského těla.“ Foucaultův koncept „biomoci“ ve vztahu k otázce modernizace státu, zrození humanitních věd a medikalizace společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: *Historie – teorie – antropologie*, (ed.) Lucie Storchová, Praha 2006, s. 118.

organizace – kázeň – instituce“ a „populace – biologické procesy – regulační mechanismy – stát“.³⁰

Na genealogický projekt navázalo po smrti Foucaulta hned několik autorů, kteří jeho metodu rozšířili, revidovali a následně i aplikovali na různá období.³¹ Zvláště po jeho studijních a přednáškových pobytech ve Spojených státech amerických na začátku 80. let se jeho koncepty rozšířily v anglofonním akademickém prostředí. Právě badatelé ve Velké Británii nebo Spojených státech amerických, často jeho kolegové nebo studenti ze seminářů, dále rozvíjeli koncepty biomoci a „governmentality“, prostřednictvím kterých se snažili lépe porozumět vývoji liberální demokracie na Západě po druhé světové válce. Příkladem toho může být sborník prací *Technologies of the Self*, který vycházel ze stejnojmenného semináře, jenž Foucault pořádal na univerzitě ve Vermontu v roce 1982, a který tak navazoval na jeho poslední výzkumné projekty.³² V oblasti dějin psy-disciplín patří mezi nejznámější pokračovatele genealogické metody sociolog Nikolas Rose, který ve svých textech analyzoval vliv psy-disciplín na vznik liberální subjektivity ve Velké Británii ve 20. století³³ nebo zkoumal proměny reflexe lidské subjektivity v kontextu narůstajícího významu biomedicíny a neurologie v současnosti.³⁴ Zmínit lze také texty nizozemského historika Harryho Oosterhuisse, který studoval vztah psy-disciplín a konceptu občanství a občanských práv v poválečném Nizozemsku.³⁵

Rose si ve svém výzkumu kladl za cíl podat vývoj „genealogie [lidské] subjektivity“ v poválečné Británii. Začal tak zkoumat roli psy-disciplín v různých sférách života: na pracovišti, v mezilidských vztazích nebo v rodině. Jeden z hlavních rysů liberálního vládnutí spočíval podle Rosea v tzv. „management of self“, tedy v různých způsobech, jak lidé sami sebe formovali jako autonomní jednatelé

30 MICHEL FOUCAULT, *Je třeba bránit společnost*, Praha 2006, s. 224.

31 Pro shrnutí různých přístupů k Foucaultově metodě srov. G. BURCHELL, G. COLIN, P. MILLER, *The Foucault Effect; The Foucault Reader*, (ed.) Paul Rabinow, New York 1984; PAUL RABINOW, NIKOLAS ROSE, *The Essential Foucault: Selections from the Essential Works of Foucault, 1954–1984*, New York 2003; P. RABINOW, H. DREYFUS, *Michel Foucault*.

32 *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, (edd.) L. H. MARTIN, H. GUTMAN.

33 N. ROSE, *Engineering the Human Soul*; TÝŽ, *Governing the Soul*; TÝŽ, *Inventing Ourselves*.

34 NIKOLAS ROSE, *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power and Subjectivity in the Twenty-First Century*, Princeton 2003; NIKOLAS ROSE, JOELLE M. ABI-RACHED, *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*, Princeton 2013.

35 HARRY OOSTERHUIS, *Self-Development and Civic Virtue: Mental Health and Citizenship in the Netherlands, 1945–2005*, in: *The Self as Project: Politics and the Human Sciences in the Twentieth Century*, (edd.) Greg Eghigian, Andreas Killen, Christine Luenberger, Chicago 2007, s. 223–249; HARRY OOSTERHUIS, FRANK HUISMAN, *Health and Citizenship: Political Cultures of Health in Modern Europe*, London 2014.

individua a jak zároveň byli přetvářeni v tyto subjekty odlišnými mocenskými strategiemi.³⁶ Z toho důvodu se soustředil na rozbor moderních psy-disciplín ve vztahu k politice a vládnutí. Podle Rosea totiž psy-disciplíny umožnily, aby se lidé přetvářeli v subjekty („governable subjects“), jež se pak mohly stát předmětem vládnoucích technik liberálního řádu.³⁷ Zásadní je tak propojení diskurzu psy-disciplín s politikou: cílem Roseovy analýzy nebylo popsat představy a praktiky o lidské subjektivitě v jednom vědním poli, ale spíše reflektovat, jak toto formování moderní subjektivity souviselo s vykonáváním politické moci. Právě osvojení představ o lidské subjektivitě, které vycházely z vědění psy-disciplín, mělo za následek, že nebylo nutné řídit individua pouze skrze autoritativní a hierarchický systém. Diskurz psy-disciplín spíše umožnil jedincům, aby se ustanovovali jako subjekty kompatibilní s liberálně demokratickým způsobem vládnutí. Rose tak ve své publikaci nepředkládal jednostrannou kritiku psychologie jako nového nástroje k ovládnutí jedinců, ale naopak zdůrazňoval, že nové formy chápání sebe sama vycházející z psychologického vědění fungovaly produktivně: umožňovaly, aby lidé byli kompatibilní se západním způsobem života založeným na liberálních představách o individuální svobodě.³⁸ „Psychologizace“ lidské subjektivity tak byla jednou z podmínek úspěšného ustavování se liberálně demokratického řízení společnosti.

Jako problém v této interpretaci si lze všimnout jistého rozporu mezi deklarovaným důrazem na praxi psy-disciplín v materiálním prostředí a jejím nedůsledným zakomponováním do samotného procesu formování lidské subjektivity. Tento rozpor lze vidět například v kapitole zabývající se psychiatrií a psychologii během druhé světové války, ve které Rose poukazyval na to, že během válečného konfliktu – v důsledku tzv. šrapnelového šoku („shell shock“) – došlo k postupné proměně vztahu šilenství a duševní nemoci, jež měla za následek nové přístupy k léčení duševních nemocí.³⁹ Rozvoj terapeutických komunit, ve kterých se začaly prosazovat psychodynamické koncepty léčby, toho byl dobrým příkladem. Rose tak v těchto komunitách identifikoval jeden ze zárodků pozdějšího koncipování subjektivity člověka jako sociální bytosti vztážené ke kolektivu, které bylo typické pro poválečné období.⁴⁰ Toto vynoření se „kolektivu“ jako základní společenské jednotky a centrálního tématu poválečné obnovy Rose analyzoval především na základě dokumentů produkováných státními institucemi a samotnými léka-

36 NIKOLAS ROSE, *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*, London 1999, s. 1.

37 N. ROSE, *Governing the Soul*, s. VII.

38 N. ROSE, *Governing the Soul*, s. VIII.

39 N. ROSE, *Governing the Soul*, s. 34.

40 N. ROSE, *Governing the Soul*, s. 52.

ři. Hlavní postavy meziválečné britské psychiatrie (například lékaři Tavistock Clinic v čele s britským psychiatrem J. R. Reesem) tak představovaly nejdůležitější aktéry, kteří ovlivnili nové koncipování lidské subjektivity. Takovýto „top-to-down“ model, jenž reflektoval proces „psychologizace“ jako jednosměrný a vedený pouze shora dolů, proto brzy čelil pochybnostem ze strany badatelů.⁴¹

Kromě zkoumání psy-disciplín ve vztahu k liberalismu ve Velké Británii se do popředí bádání dostávaly také otázky vztahu duševního zdraví a občanství. Historik Harry Oosterhuis ve svých textech zkoumal, jak psychiatrii, psychologové a další odborníci v poválečném Nizozemsku utvářeli představy o jedinci ve vztahu k politickému a společenskému systému. Podobně jako Rose i Oosterhuis argumentoval, že v poválečném Nizozemsku byly liberálně-demokratické ideály propojeny s představami o duševním zdraví, které byly propagovány psychiatry a psychology.⁴² Na základě různých koncepcí seberozvoje člověka prosazovaných nizozemskými psychiatry a psychology Oosterhuis rozlišoval tři pojetí vztahu občanství a vědění psy-disciplín: řízený seberozvoj (1945–1968), spontánní seberozvoj (1965–1985) a autonomní seberozvoj (1985–2005).⁴³ Tato tři odlišná pojetí lidské subjektivity zároveň částečně odrážela proměny modernizačního projektu v Nizozemsku. V poválečné době psychiatrii a psychologové začali vidět sebe sama jako „průvodce“, kteří mají společnosti nabídnout i více normativní koncepty chování.⁴⁴ Od 60. let byl tento opatrovnícký přístup postupně nahrazen důrazem na osobní svobodu, autentičnost a spontánní seberozvoj, ostatně mnozí experti se zapojovali do různých sociálních hnutí.⁴⁵ Tento model lidské subjektivity se ale podle Oosterhuisse brzy vyčerpал: od 90. let minulého století začala narůstat morální kritika generace 60. let. V psychiatrické péči se tak začal klást důraz na standardizaci postupů a efektivnost výzkumu. Koncept občanství byl nově postaven především na zodpovědnosti a nezávislosti jedince, do jehož života by měl stát zasahovat minimálně. Seberozvoj tak přestal být věcí politikou nebo veřejnou a stal se především záležitostí soukromou.⁴⁶

41 Srov. MATTHEW THOMSON, *The Psychological Sciences in Twentieth-Century Britain*, in: Engineering Society. *The Role of Human and Social in Modern Societies, 1880–1980*, (edd.) Kerstin Brückweh, Dirk Schumann, Richard F. Wetzell, Benjamin Ziemann, London 2012, s. 153.

42 H. OOSTERHUIS, *Self-Development and Civic Virtue*, s. 223.

43 V originále „guided self-development“, „spontaneous self-development“, „autonomous self-development“.

44 H. OOSTERHUIS, *Self-Development and Civic Virtue*, s. 231.

45 H. OOSTERHUIS, *Self-Development and Civic Virtue*, s. 231–235.

46 H. OOSTERHUIS, *Self-Development and Civic Virtue*, s. 236.

Rose a Oosterhuis tak poukazovali na to, že psy-disciplíny v západoevropských zemích umožnily nastavit pojem občanství a lidské subjektivity tak, aby byl kompatibilní s liberálním způsobem vládnutí. Tato teze o vzniku liberální subjektivity zahrnuje ale některé problematické body. Zvláště působí dojmem, jako kdyby její autoři studovali roli psychiatrů, psychologů a dalších expertů bez jejich širšího zasazení do společenského kontextu doby. Nejen v otázce působení psychiatrie v bývalých koloniích,⁴⁷ ale především v pojímání společnosti jako homogenní masy, ve které lidé bez ohledu na jejich sociální příslušnost, kulturu nebo gender přejímají jednostranně svoji liberální subjektivitu. V takovém přístupu však chybí prostor pro samotné aktéry a jejich osvojování si nového způsobu života. Zároveň tato teze, kdybychom ji promysleli do důsledku, představuje poměrně lineární výklad historie, ve kterém psy-disciplíny našly své naplnění v liberálně demokratických systémech na Západě. Takový argument dále nezohledňuje roli nově se rodící politické a ekonomické neoliberální doktríny, která se v západoevropských společnostech od 70. let začala prosazovat, a nepřipouští možnost působení psy-disciplín mimo tento typ „liberální governmentality“. Jak ukázaly nejnovější práce k dějinám psy-disciplín ve státech východního bloku, psychiatři a psychologové se aktivně podíleli na utváření lidské subjektivity i v podmínkách komunistických diktatur.

Socialistická subjektivita? Dějiny psy-disciplín v komunistické Evropě perspektivou soudobého výzkumu

Současný výzkum dějin psy-disciplín v komunistické Evropě představuje poměrně široké pole bádání, které přistupuje k tématu z různých pozic: od vztahu psy-disciplín a sociální kontroly⁴⁸ přes transnacionální dějiny psy-disciplín⁴⁹ až k prozkoumávání socio-politického kontextu provozování psy-disciplín v komu-

47 K dějinám psychiatrie v britských koloniích existuje již dnes mnoho publikací například WALTRAUD ERNST, *Colonialism and Transnational Psychiatry: The Development of an Indian Mental Hospital in British India, c. 1925–1940*, London 2013; RICHARD KELLER, *Madness and Colonization: Psychiatry in the British and French Empires, 1800–1962*, *Journal of Social History* 35/2001, s. 295–326; *Psychiatry and Empire*, (edd.) SLOANE MAHONE, MEGAN VAUGHAN, London 2007; JONATHAN SADOWSKY, *Imperial Bedlam: Institutions of Madness in Colonial Southwest Nigeria*, Berkeley-Los Angeles-London 1999.

48 A. ANTIC, *The Pedagogy of Workers' Self-Management*; TÁŽ, *Raising a True Socialist Individual*; GREG EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self: East German Forensic Psychology and its Deviants, 1945–1975*, *German History* 22/2004, s. 181–204; TÝŽ, *The Corrigible and the Incurable: Science, Medicine, and the Convict in Twentieth-Century Germany*, Ann Arbor 2015.

49 *Psychiatry in Communist Europe*, (edd.) SARAH MARKS, MAT SAVELLI, London 2015.

nistických diktaturách.⁵⁰ I když se tyto nové práce zabývají odlišnými tématy, lze u nich najít některé společné body, mezi něž patří: a) snaha revidovat jednostranné nebo zjednodušující interpretace vývoje psy-disciplín v komunistických státech, podle kterých „východní“ psychiatrie a příbuzné disciplíny byly výhradně ovládnány pavlovským a biologicko-materialistickým paradigmatem, zatímco „západní“ psy-disciplíny byly více psychodynamické a pokrokové;⁵¹ (b) pokus reflektovat psy-disciplíny ve vztahu k řízení společnosti a politickému vládnutí, tzn. nezaměřovat se pouze na dějiny lékařských teorií a institucionální péče v psychiatrických nemocnicích.

Historik Greg Eghigian se jako jeden z prvních pokusil využít projekt genealogie lidské subjektivity ke studiu psy-disciplín v NDR v letech 1945–1975.⁵² Ve svém textu se zaměřoval na to, jak vědění forenzní psychiatrie a psychologie ovlivňovalo státní politiku prevence a vypořádávání se s „antisociálním“ a „deviantním“ kriminálním chováním. Eghigian zdůrazňoval, že vztah expertního vědění psy-disciplín a kriminality měl proměnlivý charakter: od „politizace“ kriminality až po její „medikalizaci“. Na začátku 50. let tak státní aparát pohlížel na „deviantní“ chování jako na pozůstatek buržoazního způsobu života nebo jako na kontrarevoluční činnost nebezpečnou pro společnost.⁵³ Změnu chování státního aparátu a psy-disciplín zaznamenal Eghigian v NDR až v 60. letech, kdy se začaly zdůrazňovat více sociální a psychodynamické faktory v etiologii duševních nemocí. Zároveň v kombinaci s narůstající kriminalitou mládeže začala být třídní perspektiva v kriminologii neudržitelná. Namísto toho se do diskuse o příčinách kriminality zapojovali psychologové, psychiatři nebo pedagogové. Tyto vědní disciplíny navíc znovu vrátily do hry pojem „osobnosti“ delikventů. Ta byla porovnávána s ideálním typem „socialistické osobnosti“ (*sozialistische Persönlichkeit*), jež představovala příklad kolektivistické, egalitární a politicky uvědomělé lidské subjektivity, která se měla vyvinout jako součást socialistického zřízení.⁵⁴

50 MAT SAVELLI, *Peace and Happiness Await Us: Psychotherapy in Yugoslavia, 1945–85*, *History of Human Sciences* 31/2018, s. 38–57; TÝŽ, *Diseased, Depraved or Just Drunk? The Psychiatric Panic over Alcoholism in Communist Yugoslavia*, *Social History of Medicine* 25/2012, s. 462–480; EKKEHARDT KUMBIER, HOLGER STEINBERG, *Psychiatrie in der DDR. Beiträge zur Geschichte*, Berlin 2018; *Abweichung und Normalität. Psychiatrie in Deutschland vom Kaiserreich bis zur Deutschen Einheit*, (edd.) CHRISTINE WOLTERS, CHRISTOPH BEYER, BRIGITTE LOHFF BEYER, Bielefeld 2013.

51 Tento argument je zásadní především pro transnacionální dějiny psy-disciplín v komunistické Evropě. Srov. *Psychiatry in Communist Europe*, (edd.) S. MARKS, M. SAVELLI.

52 G. EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self*.

53 G. EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self*, s. 188.

54 G. EGHIGIAN, *The Psychologization of the Socialist Self*, s. 197.

Na příkladu proměn chápání kriminality ve východním Německu poukazoval na to, že i tento stát si prošel nárůstem vlivu psy-disciplín ve společnosti, ke kterému docházelo souběžně na Západě. Zároveň ale zdůrazňoval jeho kvalitativně odlišnou povahu, jež se zakládala na specifickém marxisticko-leninském pojmání normativity, ve kterém „deviace“ neznamenal funkční odchytku, ale spíše odklon od „přirozeného“ vývoje socialistické společnosti. Psychologizace pachatele se podle Eghigiana stala prodlouženou rukou komunistického utopického projektu.

Podobná východiska zvolila ve svém výzkumu o československé sexuologii také Kateřina Lišková, která vycházela především z prací Nikolase Rose.⁵⁵ Podle Liškové normalizačním snahám, aby se lidé přestali zajímat o věci veřejné a uzavřeli se do soukromí svých rodin a domovů, konvenovala proměna sexuologického diskurzu, který podobně přeformuloval reflexi rodiny od její širší závislosti na novém socialistickém řádu k výhradně soukromé záležitosti.⁵⁶ Zde spatřovala zásadní podobnost s vývojem na Západě a Roseovou tezí o „psychologizaci“ lidské subjektivity: zatímco „terapeutizace“ společnosti, jež vedla k větší individualizaci, znamenala na Západě umožnění neoliberalního způsobu vládnutí, v komunistickém Československu terapeutický diskurz pomohl stabilizovat normalizační společnosti.⁵⁷

Otázkami vztahu vědění psy-disciplín a utváření lidské subjektivity se zabývala ve svých výzkumech také historička Ana Antić, která se zaměřovala především na vývoj psychoanalýzy v socialistické Jugoslávii po roztržce se Sovětským svazem.⁵⁸ Ve své studii poukazovala na aktivní zapojení psychoanalýzy do budování nové jugoslávské společnosti. Po roztržce s Moskvou se měl totiž jugoslávský model stát alternativou jak ke stalinskému centrálnímu a byrokratickému řízení státu, tak ke kapitalistickému systému na Západě. Hlavním prvkem nové společnosti měla být schopnost pracujících řídit sebe sama („self-management“) v decentralizované síti dělnických rad.⁵⁹ Antić ale zdůrazňovala, že v praxi byl tento způsob řízení společnosti prvně aplikován jako součást násilné reedukace odpůrců Titova režimu v internačním táboře. Antić tak poukazovala na ambivalentní tvář praktik a vědění psy-disciplín, jež byly v jugoslávské společnosti použity ke dvěma zásadně odlišným cílům. Jako jeden z hlavních důvodů této

55 K. LIŠKOVÁ, *'Now You See Them, Now You Don't'*; TÁŽ, *Sex under Socialism*; TÁŽ, *Sexual Liberation*.

56 K. LIŠKOVÁ, *Sex under Socialism*, s. 229.

57 K. LIŠKOVÁ, *Sex under Socialism*, s. 230.

58 A. ANTIĆ, *The Pedagogy of Workers' Self-Management*; TÁŽ, *Raising a True Socialist Individual*.

59 A. ANTIĆ, *The Pedagogy of Workers' Self-Management*, s. 182.

specifické kombinace „marxismu, násilí, liberalismu a západní psychoanalýzy“ Antić uváděla ojedinělé postavení Jugoslávie během studené války, která stála mezi Východem a Západem.⁶⁰

Kromě prací, které vycházejí primárně z genealogické perspektivy, byl vývoj psy-disciplín v komunistické Evropě zpracován také z pohledu politických a sociálních dějin. Na důležitost socio-kulturního rámce a mezinárodních vztahů při utváření vědění psy-disciplín v komunistických diktaturách upozornil ve svých textech historik Mat Savelli. Ten se ve svém článku o vývoji psychoterapie v Jugoslávii zaměřoval na vznik „psychoterapeutické infrastruktury“, tzn. různých výzkumných a tréninkových center nebo seminářů na univerzitách a klinikách, které vytvářely hlavní zázemí psychoterapeutického výcviku.⁶¹ Savelli zdůrazňoval, že formování „socialistických“ psy-disciplín bylo do jisté míry ovlivněno především hospodářskými a politickými limity jugoslávského režimu. Zároveň poukazoval na důležitost zapojení jugoslávských odborníků do mezinárodní sítě psychiatrů a psychologů. Právě tento transnacionální moment, kdy jugoslávští psychiatři měli možnost se podílet na diskusi s kolegy z Velké Británie nebo Francie, byl podle Savelliho pro formování jugoslávské psychoterapie důležitější než samotná státem propagovaná marxistická teorie.⁶² Tímto argumentem tak navázal na v poslední době velmi populární výzkum transnacionálních dějin psy-disciplín v komunistické Evropě, který zdůrazňuje, že východoevropští psychiatři a další experti nepracovali v izolaci a bez kontaktů s mezinárodní komunitou, ale že spíše existovala jistá propustnost železné opony, která umožňovala výměnu informací a vědění mezi Východem a Západem.⁶³

Vůči mechanickému přenášení některých hypotéz o „terapeutizaci“ společnosti na prostředí komunistických států se kriticky vymezila historička Adéla Gjuričová. Ve své studii o dějinách psychoterapie v Československu po roce 1968 spíše zdůrazňovala nutnost tázat se na „kulturní předpoklady a politické a ekonomické podmínky provozování psychoterapie a činnosti jejího oborového společenství, její vztahy s politickou mocí, jakož i na vlastní sebepojímání a historickou reflexi“.⁶⁴ Gjuričová ve své studii poukazovala na to, že psychoterapie byla sice oficiálně podřízena biologickým (pavlovským) modelům, které hrály hlavní roli při vysvětlení příčin duševních chorob, stejně tak ale

60 A. ANTIĆ, *The Pedagogy of Workers' Self-Management*, s. 199.

61 MATT SAVELLI, 'Peace and Happiness await us': *Psychotherapy in Yugoslavia, 1945-85*, *History of Human Sciences* 31/2018, s. 41.

62 M. SAVELLI, 'Peace and Happiness await us', s. 52.

63 K tomu srov. sborník *Psychiatry in Communist Europe*, (edd.) S. MARKS, M. SAVELLI.

64 A. GJURIČOVÁ, *Proměna socialistického člověka*, s. 186.

byla v psychiatrické praxi celkem často používána. Psychoterapie se tak kromě státních nemocničních zařízení praktikovala v síti manželských poraden nebo v populárně naučných knížkách a článcích. Gjuričová postavení psychoterapie v Československu připodobňovala k „bohatství, pod neviditelným pláštěm“,⁶⁵ jež těžilo z nevyjasněných institucionálních hranic. To se především ukázalo u vzniku metody SUR, sebevzdělávacího psychoterapeutického systému, který se rozvíjel od konce 60. let v Československu pod vedením Jaroslava Skály, Eduarda Urbana a Jaromíra Rubeše. Možnost praktikovat psychoterapii nebo komunikovat s kolegy na Západě byla podle Gjuričové především dána schopností psychiatrů „zařizovat“ věci a využívat k tomu své další role a „skupinové příslušnosti“. ⁶⁶ S odkazem na článek německé historičky Brigitte Lohff o boomu psychoterapie v západním Německu,⁶⁷ která interpretovala nástup psychoterapie v NSR jako reakci mladé generace na mlčení rodičů o válečných traumatech, Gjuričová zdůraznila podobně důležitost kulturního a společenského kontextu při analýze vztahu psy-disciplín a společnosti.⁶⁸ Text Gjuričové tak nabízí jinou perspektivu reflexe psy-disciplín v komunistických diktaturách, která zdůrazňuje spíše specifické historické podmínky psaxe psy-disciplín a jejich institucionální zázemí, než že by sledovala výkladový rámec genealogické metody a snažila se ho uplatnit na realitu komunistické každodennosti.

V tuzemském prostředí byly v nedávné době také reflektovány dějiny československých psy-disciplín po roce 1948 z pohledu dějin genderu. Upozornit lze především na sborník *Vyvolastněný hlas*, který se zaměřoval na sondy do existence „genderové kultury“ v komunistickém Československu: od rozboru rodinného práva přes činnost jednotlivých institucí a organizací až k rozboru symbolické

65 ADÉLA GJURIČOVÁ, *Bohatství pod neviditelným pláštěm? K psychoterapii v Československu po roce 1968*, Soudobé dějiny 25/2016, s. 311–334.

66 A. GJURIČOVÁ, *Proměna socialistického člověka*, s. 197.

67 BRIGITTE LOHFF, *Von der Normalität des Unglücklichseins. Überlegungen zum Phänomen Psychotherapie als Teil des Alltagslebens ab den 1960er Jahren*, in: *Abweichung und Normalität: Psychiatrie in Deutschland vom Kaiserreich bis zur Deutschen Einheit*, (edd.) Christine Wolters, Christoph Beyer, Brigitte Lohff, Bielefeld 2013, s. 325–356.

68 A. GJURIČOVÁ, *Proměna socialistického člověka*, s. 208. Tento přístup k dějinám psy-disciplín se uplatňuje v německé historiografii i v jiných textech. Například lze uvést knihu Svenji Goltermann, jež se zabývala zkušeností válečných veteránů z druhé světové války a jejím uchopováním psychiatrickým věděním, státním aparátem a širší veřejností. Goltermann tak zdůrazňovala, že psychiatrie nepředstavovala uzavřený vědní obor, ale že aktivně formulovala a byla formulována vzpomínkovou kulturou a veřejným míněním o válečných traumatech. Srov. SVENJA GOLTERMANN, *Die Gesellschaft der Überlebenden. Deutsche Kriegsheimkehrer und ihre Gewalt-erfahrungen im Zweiten Weltkrieg*, München 2009.

manifestace genderového řádu.⁶⁹ Autoři a autorky sborníků poukázali zároveň na možnost studia poměrně dynamického pole vyjednávání mezi aktéry a komunistickou mocí, které zahrnovalo odlišné strategie a způsoby chování. Tento výzkum také zdůrazňoval, že nelze k periodizaci dějin Československa po roce 1948 přistupovat pouze pohledem politických dějin. To například demonstrovala Barbara Havelková ve svém textu o vývoji rodinného práva, ve kterém poukazovala na to, že oproti klasické periodizaci dějin komunismu v Československu, se otázka genderu v socialistickém právu vyvíjela jiným směrem: od důrazu na rovnost v 50. letech přes první reflexe a pochybnosti o dosavadním vývoji v 60. letech až po období normalizace s důrazem na mateřství a rodinu.⁷⁰ Podobnou perspektivu zvolili při analýze obrazu manželství v populárně naučných publikacích Ivan Vodochodský a Petra Klvačová, kteří poukazovali na posun v pojetí rodiny k více normativnímu a tradičnímu konceptu v období normalizace.⁷¹

S trochou zjednodušení tak lze rozdělit historiografii psy-disciplín v komunistické Evropě na dvě skupiny: první, která vychází především z foucaultovské perspektivy a pokouší se vývoj psy-disciplín porovnat s výzkumem liberální subjektivity na Západě a druhá, která zdůrazňuje specifické socio-ekonomické a politické podmínky provozování psy-disciplín v komunistických státech. Zdá se mi, že je nutné brát vážně kritiku zastánců „socio-ekonomického“ přístupu, podle které nelze zkoumat dějiny psy-disciplín z genealogického pohledu bez širších znalostí podmínek jejich existence ve státně socialistickém režimu, tzn. institucionálního zázemí, osobních vazeb psychiatrů a psychologů nebo jejich mezinárodních kontaktů. To lze ostatně vidět i jako slabinu dějin „socialistických“ psy-disciplín všeobecně, jelikož pořád chybí některé základní empirické práce, které by se zabývaly například činností psychiatrických nemocnic nebo rolí psychiatrie v represivní politice státního aparátu. Takový výzkum pak působí, jako kdyby psy-disciplíny operovaly ve vzduchoprázdnu, resp. bez vztahu k státní ideologii nebo politice komunistické strany.

69 *The Politics of Gender Culture*, (edd.) H. HAVELKOVÁ, L. OATES-INDRUCHOVÁ.

70 BARBARA HAVELKOVÁ, *The Three Stages of Gender in Law*, in: *The Politics of Gender Culture*, (edd.) H. Havelková, L. Oates-Indruchová, s. 31–32.

71 IVAN VODOCHODSKÝ, PETRA KLVAČOVÁ, *Normativní podoby manželství v předlistopadové populárně-naučné literatuře*, in: *Vyvlastněný hlas*, (edd.) H. Havelková, L. Oates-Indruchová, s. 207–241.

Stát, psy-disciplíny a sítě aktérů: genealogie lidské subjektivity v kontextu materiálního obratu

V posledních letech lze sledovat nárůst zájmu o tzv. materiální obrat v humanitních a sociálních vědách, který společenskou realitu nereflktuje pouze jako výsledek lidské činnosti, ale spíše jako prostor vzájemné interakce mezi lidmi a materiálním světem.⁷² V soudobé historiografii se pokusil některá východiska materiálního obratu využít historik Patrick Joyce, který ve svých textech propojil sociologii Bruno Latoura, jež představuje hlavní inspirační zdroj materiálního obratu, s koncepcí moci Michela Foucaulta, za účelem analyzovat vznik moderního evropského státu.⁷³ Joyce poukazoval na to, že většina dosavadního historického bádání je založena na dichotomii mezi symboly/reprezentacemi a sociálními vztahy/praxí.⁷⁴ Inspirován latourovskou sociologií Joyce proto navrhoval zaměřovat se spíše na sítě, jež jsou tvořené interakcemi různých živých i neživých aktérů. V návaznosti na to argumentoval, že při takovémto přístupu k historické látce se rozpouští tradiční pojmy historické vědy jako „společenský kontext“ nebo „sociální konstrukce“. „Historické výsledky a události, proto nejsou reflexí něčeho, co leží ukryté pod povrchem věcí. Je to ‚povrch‘ samotný, který nese význam.“⁷⁵ Do popředí se tak dostává spíše otázka kapacity jednání jednotlivých aktérů a strategického postavení v síti vztahů. Joyce zároveň zdůrazňoval, že taková analýza je ale ještě nekompletní, jelikož nenabízí uspokojivý nástroj, jak popsat nerovnosti v přístupu k dané síti. Z tohoto důvodu dále navrhoval východiska „latourovské“ sociologie obohatit o „foucaultovský“ koncept mocenských vztahů, které tyto nerovnosti měly vysvětlovat. Moderní stát v takovémto výzkumu není jednotkou, jež by měla nějakou vlastní esenci, ale spíše představuje soubor různých praktik, objektů a procesů, jež se od začátku novověku začaly na úrovni státu sdružovat.⁷⁶

72 Pro krátký úvod do materiálního obratu doporučuji CHANDRA MUKERJI, *The Material Turn*, in: *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: An Interdisciplinary, Searchable, and Linkable Resource*, (edd.) Robert A. Scott, M. Buchmann, S. M. Kosslyn, Hoboken 2015.

73 PATRICK JOYCE, *What is the Social in Social History?* Past and Present 206/2010, s. 213–248; TÝŽ, *The State of Freedom: A Social History of the British State since 1800*, Cambridge 2013; PATRICK JOYCE, TONY BENNETT, *Material Powers: Cultural Studies, History and the Material Turn*, London 2010; PATRICK JOYCE, CHANDRA MUKERJI, *The State of Things: State History and Theory Reconfigured*, Theory and Society 46/2016, s. 1–19.

74 P. JOYCE, *What is the Social*, s. 223.

75 P. JOYCE, *What is the Social*, s. 227.

76 P. JOYCE, T. BENNETT, *Material Powers*, s. 2.

V dějinách psy-disciplín se východiska materiálního obratu začala uplatňovat především ve výzkumu vzniku lékařských teorií nebo lékařské praxe ve zdravotnických zařízeních. Například historik Volker Hess se ve svém badatelském projektu zaměřoval na studium tzv. „papertechnology“ v dějinách psychiatrie, ve kterém si kladl za cíl analyzovat vliv technologií zaznamenávání na lékařskou diagnózu.⁷⁷ Hess podrobně studoval záznamy berlínského lékaře Kurta Pohlische, který přišel na začátku 20. let s novou diagnózou tzv. hyperkinetického syndromu.⁷⁸ Pohlischův způsob zaznamenávání vlastního výzkumu, jenž byl založený na přísné kategorizaci a numeraci, na barevných schématech a tabulkách, které znázorňovaly čas příznaků „kynetického syndromu“ u pacienta, podle Hesse zároveň kopíroval moderní byrokratická pravidla zapisování úředních dokumentů.⁷⁹ Hess tak poukazoval na to, že stanovení diagnózy „kynetického syndromu“ nebylo výsledkem nezávislé reflexe Pohlische, ale spíše vycházelo ze samotného způsobu vedení výzkumu a jeho objektů: od složek, dokumentů a formulářů, které ke své práci používal přes nové technologie v oblasti zaznamenávání (možnosti duplikování papírů, tabulky a schémata) až po důraz na racionalizaci a dělbu práce. Podobná výzkumná perspektiva byla zvolena i v čísle časopisu *Medical History* s názvem *Soul Catchers: The Material Culture of the Mind Sciences*, který Volker Hess společně s Katjou Guenther editovali. Autoři se v tomto čísle pokusili analyzovat roli materiální kultury při utváření moderních věd o lidském chování.⁸⁰ Volker Hess a Katja Guenther v úvodu tohoto čísla přirovnávali neurovědy k „lapačům duší“ (*soul catchers*), což byly artefakty postavené z medvědích stehenních kostí příslušníky kmene Tsimshianů žijících v oblasti severozápadní Ameriky, jež měly za účel lapat a uchovávat duše.⁸¹ V návaznosti na to si kladli otázku, jaké „lapače duší“, tzn. technologie, praktiky, procesy nebo objekty, využívá západní medicína. Právě za pomoci této metafory se snažili poukázat na pozůstatky a snad i provázanost animistických představ o duši v moderní medicíně a neurovědách, a tím i zpochybnit představu o monolitickém procesu racionalizace a „zvědečtění“ evropské moderní společnosti. Tento argument předkládali především na základě analýzy materiální kultury

77 VOLKER HESS, JOHN MENDELSON, *Case and Series: Medical Knowledge and Paper Technology, 1600–1900*, *History of Science* 48/2010, s. 287–314.

78 VOLKER HESS, *A Paper Machine of Clinical Research in the Early 20th Century*, *Isis* 109/2018, s. 472–492, zde s. 477.

79 V. HESS, *A Paper Machine*, s. 485.

80 KATJA GUENTHER, VOLKER HESS, *Soul Catchers: The Material Culture of the Mind Sciences*, *Medical History* 60/2016, s. 301–307.

81 K. GUENTHER, V. HESS, *Soul Catchers*, s. 301.

soudobých neurověd, jež pro ně znázorňovaly moderní převtělení „lapače duší“, jelikož se zaměřují na stejnou věc: prostřednictvím lékařských strojů udělat neviditelné viditelným, tzn. zachytit lidskou duši.⁸²

Kromě studia klinického výzkumu psychiatrů a dalších expertů v 19. století se perspektiva materiálního obratu začala uplatňovat i v dějinách psy-disciplín v Evropě po roce 1945. Například již zmiňovaný historik Greg Eghigian v jednom ze svých posledních článků zdůrazňoval, že je nutné dojít k „deinstitucionalizaci“ bádání o dějinách psychiatrie. Tím měl na mysli především opuštění dominantních témat intelektuálních dějin lékařských teorií nebo historie sociální praxe v psychiatrických zařízeních.⁸³ Namísto toho by měli badatelé podle Eghigiana zkoumat psychiatrii jako „technoscience“, která se podle něj uplatňovala v různých prostředích (nemocnice, soudy, věznice atd.) a ve spolupráci s dalšími odbornými skupinami (sociální pracovníci, soudci, policisté atd.).⁸⁴ Eghigian, inspirován oborem science and technology studies (STS), se pokusil tato východiska uplatnit při komparativní analýze vývoje kriminality a nápravy trestanců v nacistickém Německu, Německé spolkové republice a Německé demokratické republice. Různé přístupy k nápravě trestanců, které se v Německu ve 20. století objevily, vnímal Eghigian jako pokusy moderního státu a věd formovat subjektivitu člověka.⁸⁵ Z tohoto důvodu také nepsal knihu o dějinách justice, ale spíše se zaměřil na to, co nazýval „correctional imagination“, tzn. na soubor idejí, praktik a objektů, které byly spojené s pokusem napravit a resocializovat trestance.⁸⁶ Tímto pojmem Eghigian odkazoval na širokou paletu očekávání, předpokladů a reformních plánů, které utvářely podmínky přístupu ke kriminalitě. Zároveň tato perspektiva pro Eghigiana také znamenala prozkoumat roli biomoci v Německu ve 20. století, a tím se zabírat širšími otázkami souvisejícími s limity státní suverenity a vynucováním sociálních norem.⁸⁷ Podobně jako Patrick Joyce ve svých textech se i Eghigian pokusil zkombinovat některé perspektivy genealogického výzkumu s přístupy vycházejícími z materiálního obratu.

82 K. GUENTHER, V. HESS, *Soul Catchers*, s. 306.

83 GREG EGHIGIAN, *Deinstitutionalizing the History of Contemporary Psychiatry*, *History of Psychiatry* 22/2011, s. 204.

84 G. EGHIGIAN, *Deinstitutionalizing*, s. 204.

85 G. EGHIGIAN, *The Corrigible and the Incurrigible*, s. 10.

86 G. EGHIGIAN, *The Corrigible and the Incurrigible*, s. 11.

87 G. EGHIGIAN, *The Corrigible and the Incurrigible*, s. 12.

Závěr: nástin výzkumu československých psy-disciplín v letech 1948–1989

Tento článek mapuje některé hlavní trendy ve výzkumu dějin psy--disciplín v Evropě po roce 1945, a to především z badatelského pohledu, jehož metodologické pozadí tvoří genealogie lidské subjektivity představená v pracích Michela Foucaulta. Jeho úvahy o vztahu moci a vědění se záhy staly důležitými nástroji badatelů, kteří zkoumali postavení člověka v moderních evropských společnostech. V soudobých dějinách psy-disciplín se genealogickou metodou nejvíce inspiroval sociolog Nikolas Rose, který analyzoval vývoj psy-disciplín ve Velké Británii po roce 1945. Rose přišel s vlivnou tezí o tom, že psy-disciplíny pomáhaly formovat liberální subjektivitu lidí, jelikož ideály liberální demokracie odpovídaly některým základním poučkám psychologie či psychoterapie o nutnosti seberealizace, autonomie nebo sebereflexe. Na Roseovy publikace začali navazovat další badatelé, kteří se pokusili tyto perspektivy uplatnit i na vývoj psy-disciplín ve státech východního bloku. Podle těchto textů například narůstající vliv psychiatrie v kriminální politice nebo konzervativní obrat v sexuologii byly jakousi socialistickou variací na „terapeutizaci“ společnosti v západoevropských společnostech. Ve světle aktuálního výzkumu politických a sociálních dějin psy-disciplín se ale tento přístup jeví jako problematický, protože se pokouší využít koncepty původně určené ke studiu psy-disciplín v liberálně demokratických společnostech k analýze psy-disciplín v komunistických diktaturách. Tím nebere dostatečně v potaz odlišné politické a socio-ekonomické podmínky existence psy-disciplín ve státech východního bloku. Domnívám se, že tato kritika ale neznamená nutnost opustit genealogickou perspektivu, naopak představuje novou možnost pokusit se promyslet, jak prostřednictvím výzkumu psy-disciplín analyzovat mechanismy moci v komunistických společnostech. Takový výzkum by se soustředil na utvoření vlastního konceptu působení psy-disciplín jako součásti specifické „socialistické governmentality“, jejímž hlavním cílem bylo uchopovat, formovat a organizovat lidskou subjektivitu. Zároveň by to znamenalo zaměřit bádání spíše na různá prostředí (rodina, škola, vězení apod.), kde psy-disciplíny v interakci s politickou mocí působily, než na způsoby utváření psychiatrického nebo psychologického vědění. Následující řádky se tak pokusí naznačit tři obecné badatelské okruhy na poli dějin československých psy-disciplín po roce 1948, kde by se takovýto přístup mohl uplatnit:

Za prvé, produkce „socialistické“ subjektivity v evropském kontextu. Ve spojitosti s novými studiiemi z transnacionálních dějin československé psychiatrie

po roce 1948⁸⁸ si lze položit obecnější otázky pro další výzkum: Do jaké míry bylo vědění československých psy-disciplín ovlivněno kontinuitou domácí tradice a do jaké míry vycházelo z globálních trendů v oboru, které byly v různé míře reflektovány i na východ od železné opony? Existovala v Československu „socialistická“ subjektivita jako specifický výsledek kombinace komunistické moci a vědění psy-disciplín, nebo se konstruovaly představy o lidské subjektivitě spíše na základě světových trendů v oboru?⁸⁹ Při takovémto výzkumu by se dala zkoumat celá škála aktérů – od odborných pracovišť (nemocnice, kliniky) přes státní instituce (školy, vězení) až po jednotlivé osobnosti –, kteří se podíleli na produkci vědění a praktik o člověku, jeho mysli a těle, ve vztahu k polické moci v komunistickém Československu. Zároveň by tento výzkum mohl produkci „socialistické“ subjektivity zasadit do širšího vývoje psy-disciplín v Evropě a ptát se po odlišnostech nebo podobnostech konstrukce takové identity. Zde se do popředí dostávají otázky spojené nejen s transferem vědění mezi psychiatry a psychology napříč železnou oponou, ale především s institucionálními, ekonomickými a politickými podmínkami takové spolupráce.

Za druhé, šíření „socialistické“ subjektivity. V poválečné Evropě lze sledovat silný trend osvěty v oblasti duševního zdraví, na Západě prosazované především hnutím za duševní hygienu. V létě roku 1948 se v Londýně sešli psy-experti z celého světa za účelem založit Světovou federaci pro duševní zdraví (World Federation for Mental Health) a diskutovat duševní stav světové společnosti v období začínající studené války.⁹⁰ Tohoto kongresu se aktivně účastnili i českoslovenští psychiatři, především Jaroslav Stuchlík, propagátor duševní hygieny, který byl členem organizačního výboru celé konference. I když byl Stuchlík v období nastupující sovětizace zdravotnictví odstaven a všeobecně kontakty psychiatrů se západní vědeckou komunitou zesláblly, důraz komunistického

88 SARAH MARKS, *Ecology, Humanism and Mental Health in Communist Czechoslovakia*, in: *Psychiatry in Communist Europe*, (edd.) S. Marks, M. Savelli, s. 134–152. V československém prostředí mezi první práce z perspektivy transnacionálních dějin psychiatrie patří text od britské historičky Sarah Marks, která zkoumala osobu Oldřicha Starého, neurologa a rektora Univerzity Karlovy v letech 1966–1969, a jeho snahy zorganizovat mezinárodní konferenci na téma „lidské ekologie“ na podzim roku 1969.

89 Ke vztahu komunistického zřízení a psychiatrie srov. GREG EGHIGIAN, *Was There a Communist Psychiatry? Politics and East German Psychiatric Care, 1945–1989*, *Harvard Review of Psychiatry* 10/2002, s. 364–368.

90 K cílům kongresu více brožura *Mental Health and World Citizenship: a Statement Prepared for the International Congress on Mental Health*, London 1948, výsledky z jednání jsou dostupné také v The Library at Wellcome Collection, World Federation for Mental Health, sign. WM28.BA1 W92, Annual Report with Proceedings of the Annual Meeting, 1948–9.

státu – alespoň v proklamativní rovině – na centralizované a dostupné zdravotnictví, osvětovou práci zdravotníků a budování sítě ambulantních zařízení představoval pokračování poválečného diskurzu duševní hygieny, pouze jinou formou. Právě důraz na osvětu vycházející z komunistické ideologie v praxi znamenal, že psychiatři měli „vyjít ze zdí léčeben a aktivně zasahovat do prostředí, v němž vznikají a udržují se podmínky pro vznik a udržování duševních poruch“.⁹¹ Tento imperativ „vyjít ze zdí léčeben“ zároveň otevírá poměrně široké badatelské pole, jež by se zaměřovalo na různé sféry lidské činnosti, ve kterých vědění psy-disciplín operovalo. Ve filmu, v novinách nebo časopisech se začala objevovat populárně naučná témata spojená s duševní hygienou, prevencí neuróz a stresu. Stále málo probádanou částí této problematiky je také činnost československého farmaceutického průmyslu a dostupnost farmakoterapie mezi širším obyvatelstvem.⁹²

Za třetí, ochrana „socialistické“ subjektivity. Jestliže perspektiva dějin komunistického režimu výhradně z pohledu vývoje bezpečnostních složek bývá někdy kritizována jako překonaná nebo zjednodušující, zkoumání vlivu psy-disciplín na „zvládnání“ kriminality by tento výzkum mohl obohatit o některé nové poznatky. V širším slova smyslu by se takovéto bádání mohlo zaměřovat na otázky, jakým způsobem expertní vědění psy-disciplín ovlivňovalo kriminální politiku komunistického Československa a jak se psy-disciplíny podílely na utváření, proměňování a vynucování norem chování v kontextu komunistického režimu. Nelze zároveň opomenout, že takové téma by nemělo být reflektováno pouze optikou normotvůrců, resp. těch, kdo stáli ve středu mocenského pole, ale i těch, kterých se tato opatření dotýkala. Konkrétním příkladem toho může být výzkum soudní psychiatrie, trestního práva a kriminality. Takovéto bádání by zahrnovalo výzkum vlivu soudní psychiatrie a forenzních expertů na činnost socialistického trestně-právního aparátu. Zpracování takového tématu by proto nevyžadovalo pouze rozbor psychiatrického vědění a praktik, tzn. studium toho, jakým způsobem psychiatrie a příbuzné obory v různých obdobích vysvětlovaly příčiny kriminálního chování, co považovaly za „příčetné“ chování a co již za duševní poruchu, ale také vliv tohoto vědění na praxi soudního rozhodování nebo následné vězeňské nápravy. Právě v těchto prostorách, kde docházelo

91 JOSEF HÁDLÍK, *Úkoly naší psychiatrické péče*, Neurologie a psychiatrie československá 17/1954, s. 317.

92 Částečně bylo téma zpracováno v publikaci JAN KOLÁŘ, *O problému, který měl nebyť: drogy v socialistickém Československu*, Brno 2018.

k „re-edukaci“ a „resocializace“ kriminálních, z nichž se měli stát vzorní socialističtí občané, se potkávaly psy-disciplíny, trestní právo i moc komunistického režimu.